

<https://doi.org/10.31891/2415-7929-2023-28-4>

УДК 811.161.2:373

ЦАРАЛУНГА І. Б.

Хмельницький національний університет (Україна)

ХОЛОД УЛЯНА

Університет Ф. Палацького в Оломоуці (Чеська Республіка)

СИСТЕМА ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ В УКРАЇНСЬКИХ ГРАМОТАХ XIV – XV СТ.: ВАРІАТИВНІСТЬ ФОРМ

У статті проаналізовано явище варіативності в системі словозміни іменників, засвідчених в українських грамотах XIV – XV ст., визначені причини таких мовних хитань, з'ясовано подальші процеси уніфікації парадигми іменників в українській мові і встановлено місце паралелізму в ній. Унаслідок впливу народно-розмовної стихії, інших мовних систем особливого поширення набуло явище аналогії, що зумовило паралелізм закінчень іменників у різних граматичних формах, зокрема, у родовому, давальному, орудному, місцевому відмінках однини, родовому, давальному, орудному відмінках множини. Ряд мовних хитань у пам'ятках свідчить про помітний вплив усної народної стихії: у межах системи словозміни виокремлено специфічні риси говорів української мови, а саме – південно-західних та польських говірок. Простежуємо певне руйнування традиційної орфографії й уніфікацію іменникової парадигми в граматичній системі староукраїнської мови XIV – XV ст., а відтак загальну тенденцію до об'єднання різних давніх типів відмінювання і витворення нової системи відмінювання іменників української мови.

Ключові слова: українські грамоти, граматична система, іменник, варіативність, dialect.

TSARALUNHA I. B.

Khmelnytskyi National University

KHOLOD ULIANA

Universytet F. Palatskoho v Olomoutsu (Cheska Respublika)

NOUN DECLENSION SYSTEM IN UKRAINIAN MANUSCRIPTS OF THE 14TH-15TH CENTURIES: VARIABILITY OF FORMS

The article analyzes the phenomenon of variability in the noun inflection system, found in Ukrainian manuscripts of the 14th-15th centuries, determines the reasons for such linguistic changes, clarifies further unification processes of the noun paradigm in the Ukrainian language, and establishes the place of parallelism in it.

The source base of the research covers the following published texts of business writing: a collection of charters of the 14th-15th centuries, compiled by V. Rozov, documents of the Galicia-Volyn principality of the 13th – first half of the 14th century, prepared for publication by O. Kupchinskyi, a collection of Ukrainian charters of the 14th century, compiled by M. Peshchak, a collection of Ukrainian charters of the 15th century, prepared by V. Rusanivskyi, three volumes of Ukrainian-Moldavian documents published in Romania in the second half of the 20th century, five charters of the end of the 14th - beginning of the 15th century. from the collection of Tomasz Nevodnychansky, which was analyzed for paleographic and linguistic features and published by O. Moldovan, as well as the Dictionary of the Old Ukrainian Language of the 14th-15th centuries, the Atlas of the Ukrainian Language, and other lexicographical works.

Due to the influence of the folk colloquial speech and other language systems, the phenomenon of analogy became especially prevalent, which resulted in the parallelism of the noun endings in various grammatical forms, in particular, in the genitive, dative, instrumental, locative singular, genitive, dative, instrumental plural. A number of linguistic changes in the monuments reflect the strong influence of the oral folk speech. Within the inflection system, the specific features of the Ukrainian dialects, in particular, the southwestern and Polesia dialects are singled out. There is certain destruction of the traditional orthography and the unification of the noun paradigm in the grammatical system of the Old Ukrainian language of the 14th-15th centuries, therefore, the general tendency to combine different types of declension and create a new system of noun declension.

Keywords: Ukrainian manuscripts, grammatical system, noun, variation, dialect.

Постановка проблеми у загальному вигляді

та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Процеси формування граматичної системи української мови чи не найвизрадіше відображені у писемних пам'ятках офіційно-ділового стилю української мови. До таких цінних джерел вивчення морфологічної парадигматики належать українські грамоти періоду пізнього середньовіччя. Дослідження їх дозволить уточнити хронологію явищ у граматичній системі української мови, з'ясувати причини мовних хитань у системі словозміни, визначити закономірності становлення лексико-граматичних класів слів. Ці давні документи стали об'єктом наукових студій Лукії Гумецької, Владислава Курашкевича, Марії Пещак, Віталія Русанівського, Християна Станга, Юрія Шевельова, Володимира Ярошенка та ін.

Аналіз досліджень та публікацій

Почасти грамоти містять датування та відомості про місце їх написання, що важливо для локалізації тих чи інших мовних явищ, на чому наголошував В. Курашкевич в лінгвістичному описі галицько-волинських грамот XIV – XV ст. як пам'яток офіційно-ділового стилю: «...język ich jest bardziej niż we wszystkich innych zabytkach wolny od tradycji cerkiewnej, przedstawia żywą mowę warstw wyższych, jakiej używano w kancelariach

ruskich. I jeszcze jedna ważna właściwość gramot: są ściśle datowane i podają mniej więcej wyraźnie miejsce swego powstania, przez co facty językowe, występujące w tym materjale, można dokładniej schronologizować i łatwiej zlokalizować» [10, s. 1-2].

Молдавсько-українські грамоти пізнього середньовіччя стали об'єктом аналізу Л. Гумецької, яка прийшла до висновку, що «..український характер мови молдавських грамот не викликає сумнівів» [1, с. 27], і послідовно доводить це у своїй праці на підставі фонологічного і граматичного аналізу відповідних пам'яток.

Джерельна база дослідження охоплює такі опубліковані тексти ділового письменства: збірка грамот XIV – першої половини XV ст., укладена В. Розовим [7]; документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст., які підготував до видання О. Купчинський [2]; збірка українських грамот XIV ст., укладена М. Пешак [6]; збірка українських грамот XV ст., підготована В. Русанівським [8]; три томи українсько-молдавських грамот, видані в Румунії у другій половині XX століття [9]; п'ять грамот кінця XIV – початку XV ст. з колекції Томаша Неводничанського, які проаналізував щодо палеографічних і лінгвістичних рис та опублікував О. Молдован [3], а також Словник староукраїнської мови XIV – XV ст., Атлас української мови, інші лексикографічні праці.

Уміщені у виданнях грамоти написано на різних українських землях (Буковині, Галичині, Південному Поділлі, Поліссі, Центральній Україні тощо) і на суміжних із ними теренах. За послідовними українськими фонетичними і морфологічними ознаками зараховуємо ці писемні пам'ятки до важливих джерел вивчення історії української мови.

Формулювання цілей статті

Мета нашої наукової розвідки – проаналізувати явище варіативності в системі словозміни іменників, засвідчених в українських грамотах XIV – XV ст., визначити причини таких мовних хитань, з'ясувати подальші процеси уніфікації парадигми іменників в українській мові і встановити місце паралелізму в ній.

Виклад основного матеріалу

Виходячи із твердження, що варіативність – одна із суттєвих ознак мови як суспільного явища, котра виражається у функціонуванні паралельних форм мовних одиниць відповідно до закономірностей тієї чи іншої мовної підсистеми, зумовлює модифікацію різних аспектів їх вираження (фонемний, морфемний або лексичний склад, місце наголосу, парадигму відмінювання і т. ін.), уможлиблює підходи до виокремлення варіантів літературних мов у їх співіснуванні, застосовано систему лінгвістичних методів, необхідних для дослідження явища варіативності в діахронії.

Для вивчення структури мови і систематизації варіативних одиниць застосовано структурний метод, для визначення варіативності паралельних словоформ – зіставний метод. Порівняльно-історичний метод застосовано для аналізу виникнення варіантів української літературної мови. Інтерпретацію виявлених мовних явищ здійснено зі застосуванням описового методу. За допомогою внутрішньої інтерпретації досліджувані варіативні одиниці класифіковано за певною матрицею параметрів – таксономія словозмінних форм у староукраїнській літературно-писемній мові, на основі зовнішньої інтерпретації встановлено зв'язки паралельних мовних форм зі сферою й ареалом уживання, ситуацією позначення тощо.

Шляхом наскрізної вибірки було зафіксовано понад тисячу варіативних форм іменників в українських грамотах XIV – XV ст. У цих давніх текстах офіційно-ділового стилю записували різноманітні соціально-правові факти, тож нерідко передавали до дрібниць усі тонкощі родинних, соціальних, адміністративних відносин. Як стверджує І. Огієнко: «Канцелярії вже з XV віку потроху переходять на живу мову, правда, з помітною домішкою церковнослов'янських елементів» [5, с. 303]. Мова таких документів, максимально наближена до народного мовлення, відображає взаємодію традиційної орфографії із говірковими, іншомовними впливами, стандартизацію іменникової парадигми в еволюції іменної морфологічної системи.

Відмінкова парадигма іменника в аналізованих текстах ілюструє зневиразнення і руйнування системи давнього відмінювання за тематичним принципом, що представлено в *Таблиці А*.

Таблиця А

Граматичні форми іменників

Граматична форма та її дописемний (праслов'янський) вияв	Успадковані давні форми	Риси, засвідчені в північних пам'ятках, характерні сучасним північним діалектам ¹	Риси, засвідчені в південно-західних пам'ятках, характерні сучасним південно-західним діалектам	Риси, загальні для всього українського мовного простору
1	2	3	4	5
Родовий відмінок однини іменників чоловічого роду колишніх *ǫ, *jǫ-основ ² *-а, *-ja ³	закінчення -а/-z (-и): <i>брата, вовса, Дн-стра, дх^а, Кракова, млина, jбычаи, поста, спаса, хл-ба</i>	змішування закінчень -а (-z) й -у (-ю) (вплив іменників *ǫ-основ): <i>до брегу – до берега, бродоу – брода, Б-логра(ду) – Бслогоро(да), в-ка – в-ку, мира – миру, до мосту – до мјста, Николаз – Николау, поста – посту, прим-са – прим-су, соуда – соудоу, до цмынтара – до цмынтару</i>		<i>каменя</i> (1 предмет) – <i>каменю</i> (матеріал), <i>Мороза</i> (власна назва) – <i>морозу</i> (явище природи), <i>Рима</i> (місто) – <i>Риму</i> (стародавня країна), <i>стола</i> (1 предмет) – <i>столу</i> (абстрактне поняття), а також: <i>двора – двору, мостá – мóсту, судá – сúду</i>
Давальний відмінок однини іменників чоловічого роду колишніх *ǫ, *jǫ-основ *-и, *-ji	закінчення -у (-ю): <i>Арха^з^ду, брату, берго(у), воиту, Володимрию, к(ъ) двору, кн^зю, пану, Петру, писарю, пљмннику, родоу, татарину, уику, холопу, храму</i>		поплутання закінчень -у (-ю) та -ові (-еві) (вплив іменників *ǫ-основ): <i>Андрилишоу – Андріашєви, Ванку – Ваньков-, господарєви – господарю, Григорю – Григорєви, кролю – кролеви, листови – льсту, монастирю – монастирєви</i>	<i>Андрієві, братові, господарєві, двору, листу, монастирю</i>
Орудний відмінок однини іменників чоловічого роду колишніх *ǫ, *jǫ-основ *-ьть, *-ьть		змішування закінчень -омъ /-емъ: <i>з^с(с^)даро(м) – господарє(м), лицє(м) – лїцомъ, съ тцо(м) – праоцє(м), путолъ – путє(м);</i> а також: <i>братаничо(м), гостинцомъ, подъ Галичємъ, Жолобовомъ, под ключомъ, Лазоромъ, съ Лукашомъ, со Мианцо(м), под Нецачевємъ, Смотричємъ, Чижевичємъ</i>		<i>господарєм, гостинцєм, ключєм, отцєм, принцєм, Смотричєм, Чижевичєм</i>
Місцевий відмінок однини іменників чоловічого і середнього роду колишніх *ǫ, *jǫ-основ *-ě, *-i	закінчення -- /-и: <i>по живот-, въ м-ст-, оу прав-, оу Серст-, при соуд-, при книзи, оу поли, оу Смотричи</i>	закінчення -e < *ě: в <i>городє, в Ковнє, в Краковє, в Ку(з)минє, во (Л)вовє, на мєсте, в мьтє, на паргоамєнє, в Пет(р)ковє, в повєтє, при правє, на соудє</i>	закінчення -и < *ě: на <i>Днистри, по животи, в Житомири, оу монастири, на потоци, оу Серети, оу Хотини</i>	<i>в гаю – в гаї, при господарєві – при господарю – при господарі, на коні – на конєві – на коню, у краю – у краї, на Марку – на Маркові, у місті – по місту, на мосту – на мóсті, по перекопу – на переконі, на подвір'ї – по подвір'ю, на полі – по полю, по світові – по світу – по світі, у ставі – у ставу</i>
		закінчення -у (-ю) (вплив іменників *ǫ-основ): в <i>Берєстью, оу Галичу, при господарю, в здоровю, при кролю, на лану, въ Луцку, на л-товичоу, по (с)гъмь Марку, у миру, в мьту, по jбычаю, по перекопу, въ пытанью, оу ставу, оу торгу, по хотарю, оу то(м) часоу</i>		

¹ Указані риси демонструють типові ознаки для певного територіально-мовного утворення, однак це не означає, що в північному чи південно-західному наріччі категорично не засвідчено інших виявів.

² Аналізуючи певну граматичну форму іменника, беремо до уваги і пізніші новотвори та запозичення, що відмінювалися за її зразком.

³ Закінчення іменників реконструюємо за діахронічною лінгвістичною працею В. Німчука [4].

			закінчення -ов- (-ев-/-ови): у(т) (!) и(х) доброви, на дубови, во ц(а)р(е)в-	
Називний відмінок множини іменників чоловічого роду колишніх *б, *јб-основ *і	закінчення -и (- ы): дворниці, предци, св-дци; коупци, писари, стожнціц, боиры, листы, послы	закінчення -ове (-еве) (вплив іменників *й-основ): волохове, грскове, книзове, листове, маст(е)рове, ј(т)цсве, панове, писареве, попове, прітсєлєв, св-дкове, татарове		бояри, греки, купці, листи, майстри, отці, пани, писарі, посли, приятели, свідки, татару
Родовий відмінок множини іменників колишніх основ на*б, *јб- та *й-основ *ь, *ь *бі	закінчення *ь, *ь: ап(о)ст(о)ль, бозрь, јтць, ро(д)тєль, татарь, до оугорь	закінчення -ей: госдреи, грошей, гоусє(и), д-тей, конє(и), людеј, моужєси, подворєй, п-незей, родитєлєй, рублей	закінчення -ий < -ьи (вплив іменників *ї- основ): господариш, грошиш, д-тиш, конїї, людиш, мужєши, неприятєлиш, п-низиш, рублиш	бояр, міщан, татар; боліт, коліс, слів; грошей, дітей, коней; плечей – пліч; партизанів – партизан, разів – раз; солдатів – солдат, чарів – чар; господарів, подвір'їв, стрільців
		закінчення -ев, -ов (вплив іменників *й-основ): зо вєков, господарєв, зра(д)цє(в), мужє(в), стр-цєв, м-стичєв, родитєлєв, ставєв, тґрков(ь), шипєв, щадковє		
		закінчення -юв, -ув: грошюв, панґв(ь)		
Давальний відмінок множини іменників чоловічого і середнього роду колишніх *б, *јб-основ *оть, *еть	закінчення -омь (-емь): внучатомь, государемь, єпископомь, мужємь, немъцемь, потомкомь, прітєлємь, сєло(м), сца(д)жо(м)	закінчення -ам (вплив іменників *а, *ја-основ): бродам, записамь, єпископамь), жидамь, озера(м), сєламь, панствамь, ридца(м)		глинарям, дворищам, записам, приятелям, сєлам
Орудний відмінок множини іменників чоловічого і середнього роду колишніх *б, *јб-основ -у, *і	закінчення -ы, -и: исъ болоты, з боры, з гаи, съ грлы, со доходы, с кн~зи, з лєсы, с ловици, ис м-стичи, з ставы, съ ставици, стр-лци, съ хотари	закінчення -ми (вплив іменників *ї-основ): зъ гайми, городми, грошми, книзми, мужми, с панми, с полми, приитєлми, п-незми, хотарми		доходами, князями, полями; грїшми – грошима, кінми – конями, колінми – колінами, крильми – крилами
		закінчення -ами (-ями) (вплив іменників *а, *ја-основ): зъ борами, братьями, зъ гаями, исъ грълами, доходами, зъ лєсами, съ ставами, зъ ставищами		
Місцевий відмінок множини іменників чоловічого і середнього роду колишніх *б, *јб-основ *эхь, *іхь	закінчення -хь/-ихь: в л-с-хь, на город-хь, на панств-хь, на чад-(х), в члонц-хь; оу Погоничи(х)	-ехь < -хь: на блатєхь, оу лєвєхь, во обходє(х), оу зєє(х)	-ихь < -хь: на мистих(ь),	на болотах, у днях, у лісах, у містах, на чадах, в Чернівцях, у Яссах
		закінчення -ахь (-яхь) (вплив іменників *а, *ја-основ): по болґтах(ь), вь городахь, в ловищахь, о мыта(х), по м-стах(ь), оу јзерах(ь), јкнах(ь), на пляцахь, в Почапнцяхь, вь сєлахь, пры советахь, по торгахь, о чло(н)кахь		

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Отже, у словозмінній системі іменника особливого поширення набуло явище аналогії, що зумовило паралелізм закінчень іменників у різних граматичних формах, зокрема, у Р. в. однини (закону - закона); Д. в. однини (господарєви – господарю); О. в. однини (лицє(м) – ліцємь); Р. в. множини (госдреи – господарии); Д. в. множини (єпископомь – єпископамь); О. в. множини (зъ гайми – зъ гаями) тощо. Ряд мовних хитань у пам'ятках свідчить про помітний вплив усної народної стихії: у межах системи словозміни виокремлено

специфічні риси говорів української мови, а саме – південно-західних та поліських говірок. Очевидно, за парадигмами іменників різних давніх основ відмінювалися пізніші новотвори і запозичення з інших мов.

Простежуємо певне руйнування традиційної орфографії й уніфікацію іменникової парадигми в граматичній системі староукраїнської мови XIV – XV ст., а відтак загальну тенденцію до об'єднання різних типів відмінювання і витворення нової системи відмінювання іменників в українській мові. Утворення сучасної системи відмінювання іменників стало результатом глибоких змін, що полягали передусім у поширенні відмінкових флексій одних основ на інші й у виробленні внаслідок цього спільних для усіх основ іменників відмінкових флексій.

Перспективи дослідження вбачаємо у подальшому вивченні мови писемних пам'яток з метою аналізу варіативних явищ у галузі словозміни, комплексної характеристики граматичної системи української мови, встановлення хронології мовних процесів.

Література

1. Гумецкая Л. К вопросу о языке молдавских грамот XIV – XV вв. *Otázky dějin střední a východní Evropy*, 1. Brno, 1971. S. 25–35
2. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004.
3. Молдован А. Пять новонайденных украинских грамот конца XIV – начала XV вв. *Лингвистическое источниковедение и история русского языка*. Москва, 2000. С. 261–276.
4. Німчук В. Історія української мови: морфологія. Київ, 1978.
5. Огієнко І. Українська літературна мова XVI століття і Крехівський „Апостол” 1560 року. Варшава, 1930.
6. Пещак М. Грамоти XIV ст. Київ, 1974.
7. Розов В. Українські грамоти. Т. 1. XIV і перша половина XV ст. Київ, 1928.
8. Русанівський В. Українські грамоти XV ст. Київ, 1965.
9. Cihodaru C. Documenta Romaniae Historica. A. Moldova. V. I-III. București, 1975-1980.
10. Kuraszkiewicz W. Gramoty halicko-wołyńskie XIV – XV wieku. Studium językowe z zasiłkiem funduszu kultury narodowej. Kraków, 1934.

References

1. Gumeckaya L. K voprosu o yazyke moldavskih gramot XIV – XV vv. *Otázky dějin střední a východní Evropy*, 1. Brno, 1971. S. 25–35.
2. Kupchynskiy O. Akty ta dokumenty Halycsko-Volynskoho kniazivstva XIII – pershoi polovyny XIV stolit. Doslidzhennia. Teksty. Lviv, 2004.
3. Moldovan A. Pyat' novonajdennyh ukrainskih gramot konca XIV – nachala XV vv. *Lingvisticheskoe istochnikovedenie i istoriya russkogo yazyka*. Moskva, 2000. С. 261–276.
4. Nimchuk V. Istoriiia ukrainskoi movy: morfologhiia. Kyiv, 1978.
5. Ohiienko I. Ukrainska literaturna mova XVI stolittia i Krekhivskiy „Apostol” 1560 roku. Varshava, 1930.
6. Peshchak M. Hramoty XIV st. Kyiv, 1974.
7. Rozov V. Ukrainski hramoty. T. 1. XIV i persha polovyna XV st. Kyiv, 1928.
8. Rusanivskiy V. Ukrainski hramoty XV st. Kyiv, 1965.
9. Cihodaru C. Documenta Romaniae Historica. A. Moldova. V. I-III. București, 1975-1980.
10. Kuraszkiewicz W. Gramoty halicko-wołyńskie XIV – XV wieku. Studium językowe z zasiłkiem funduszu kultury narodowej. Kraków, 1934